

УДК 329.001(100)

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Юрій Шведа

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано соціальні чинники, унаслідок зміни яких у 90-х роках трансформувалися партійні системи країн Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: соціальне середовище, партійна система, трансформація, модернізація, демократизація.

Процес формування політичних партій значною мірою залежить від політичних, соціальних та інституційних чинників. Частина дослідників користується визначеною типологією партійних систем як способом реєстрації та опису зовнішньосистемних змін (П. Маєр, Л. Білле, Г. Маврогортос, Д. Лане, С. Ерсон). Прихильники т. зв. соціального підходу до трансформації партійних систем пропонують шукати чинники, які впливають на зміну конфігурації, у соціальному оточенні (у структурі соціополітичних поділів, типі політичного режиму тощо). Ця методика аналізу трансформаційних змін партійних систем базується на каталозі прийнятих раніше елементів як способу оцінювання динаміки таких змін; її принципова відмінність – у визначенні базових критеріїв.

Мета статті – з'ясувати, як саме специфічні середовища посткомуністичних країн Східної та Центральної Європи впливають на формування моделей наявних там політичних партій.

Від початку 90-х років у цілому світі відбуваються вагомі зміни в політичних системах. Це пов'язано з тим, що “реально існуючий соціалізм” вичерпав себе, зумовивши основоположні та всебічні зміни. Теорії та програми, проекти суспільства, економіки та політичні системи, позначені смисловим маніпулюванням соціалістичною ідеєю, зазнали цілковитого краху.

Розвал “реально існуючого соціалізму” вплинув на історичні рішення в ідеологічному змаганні між ідеями соціалізму та демократії. Після 1989 року ідеї демократичної свободи, ринкової економіки, соціальної справедливості, самовизначення та мирного співіснування стали популярними в цілому світі. Такі уявлення панували насамперед у тих державах, яких безпосередньо торкнувся розвал соціалістичних систем. Від 1989 року демократія як форма державного устрою набула бурхливого розвитку, що суттєво вплинуло на трансформацію наявних у цих державах політичних партій.

Політичні партії, що сформувалися у т. зв. посткомуністичних державах Східної та Центральної Європи, належать до категорії транзитних партій – полі-

тичних партій держав перехідного періоду зі ще неусталеною соціальною, політичною, а відтак і партійною системою. Транзитні партії – це, як правило, партії країн, які перебувають на етапі переходу від різних форм недемократичних режимів до плюралістичної демократії (зокрема – колишніх авторитарних держав Латинської Америки, Радянського Союзу та Центрально-Східної Європи).

Ці новостворені партії відрізняються від політичних партій країн із тривало існуючою демократією. З одного боку, їм притаманні риси “політичних рухів” чи “політичних коаліцій”, з другого – ознаки класичних політичних партій. Часто це конгломерат різнорідних інтересів та груп, політичних напрямів, які об’єднує дуже загальна спільна мета (наприклад, боротьба за незалежність чи демократію). Тим часом їхня зорієнтованість на досягнення влади (чи участь у її здійсненні), наявність відповідної політичної платформи, партійних атрибутів (символів, лозунгів), рекрутування членської бази надає їм ознак класичної політичної партії. Як і класичні партії, вони створюють власні організаційні структури, борються за партійну ідентичність і сприятливі умови для партійної діяльності (передовсім на законодавчому рівні).

Виокремлюють три типи транзитних партій.

Перший тип – це широке об’єднання на зразок “парасолькової структури” чи народного фронту, виникнення якого найчастіше пов’язане з проведенням перших демократичних виборів. Їхнє завдання – максимальна мобілізація підтримки населення на свою користь і протиставлення тим політичним силам, які захищають попередній політичний режим. Організаційна структура таких партій є досить нечіткою і не надто розвиненою. Приклади: Громадянський форум у Чехословаччині, “Солідарність” у Польщі, “Саюдіс” у Прибалтиці.

Другим типом транзитних партій є оновлені правлячі партії попередніх політичних режимів. Зрозумівши безперспективність захисту збанкрутілого режиму, вони часто змінюють свої назви, коригують програми і, спираючись на все ще вцілілу організаційну структуру та інертність виборців, стають політичною альтернативою прихильникам радикальних суспільних змін. Такими були, наприклад, Партія демократичного соціалізму в Німеччині, Соціал-демократична партія Польщі, Угорська демократична партія, націонал-комуністи прибалтійських республік колишнього СРСР.

Третій тип транзитних партій – це етнічні партії, які захищають інтереси певних етнічних груп, що зазнавали чи можуть зазнати утисків від етнічної більшості (наприклад, Словацька національна партія – партія угорської меншини). Цей тип партій належить до виборчих угруповань, хоча чинники, які зумовили їхню організаційну еволюцію, були дещо іншими, ніж для таких партій у країнах Західної Європи.

Надзвичайно істотним “зовнішнім” чинником, який дедалі виразніше впливає на розвиток партій у цьому регіоні, стає організаційна та програмна західноєвропейська традиція.

Політичні партії, як ліві, так і праві, охоче пов’язують себе з транснаціональними угрупованнями, розраховуючи, з одного боку, на матеріальну та програм-

ну підтримку цих партійних сімей, а з іншого – на “зовнішню” підтримку своєї діяльності на політичній арені у власній державі. Спостерігаємо не лише процес долучення партій до організаційних європейських стандартів, а й проголошення чи навіть запозичення частини їхніх лозунгів (останнє є симптомом формування широких пан’європейських партійних сімей).

Процес виокремлення загальних типів політичних партій (європейських партій) базується насамперед на тій основі, що вони різняться між собою визначеною самоідентичністю, яка є результатом певного історичного процесу. Саме історичний контекст процесу формування політичних партій впливає на характер та зміст політичних стратегій. У політологічній літературі існує так звана концепція сімей (родин) політичних партій, які представляють виразну й окремішню ідеологічно-програмну самоідентичність.

Ця концепція ґрунтується на трьох критеріях: генетичному, матеріальному та організаційному:

а) генетичний критерій пов’язаний із появою спільних рис у партій, які сформувалися в результаті однакового процесу інституалізації. Партії виникали та консолідувалися в дуже подібних історичних умовах і щораз більше намагалися представляти інтереси визначених суспільних груп, політична еволюція яких в усіх країнах відбувалася аналогічно. Центральною віссю конфлікту став поділ на інтереси лівиці та правиці. Як наслідок, сформувалися дві великі сім’ї: лівих партій (соціал-демократи, соціалісти, комуністи) та правих партій (консерватори, ліберали, християнські демократи). Події 70-х та 80-х років вплинули на трансформацію змісту, що прихований за звичними категоріями лівих та правих, хоча сама суть конфлікту залишилася, і нові типи партій, що виникли пізніше, “підсилили” великі партійні сім’ї (наприклад, ліво-ліберальні партії належать до лівих сімей, а нові ультраправі партії (популістські) – до сім’ї правих партій). У такий спосіб поділ на класову лівицю чи правицю (у фазі формування та консолідації демократії), а тепер поділ на програмну лівицю чи правицю став домінантною й універсальною рисою структурних партійних систем і генетичним індикатором самоідентичності сімей політичних партій;

б) матеріальний критерій тісно пов’язаний із генетичним. Політичні партії, які належать до “генетичних” сімей партій, намагаються реалізувати близькі пункти своїх програм. Це означає, що можна скласти перелік проблемних питань, які характеризують світогляд – лівий чи правий, а в межах кожної з тих великих сімей – питання найважливіші, які є джерелом внутрішньоблокового конфлікту й причиною виокремлення конкретних сімей правих та лівих партій;

в) організаційний критерій пов’язаний зі створенням наднаціональних об’єднань, які згуртовують такі типи партій (наприклад, “Соцінтерн”, “Ліберальний інтернаціонал”). Також у межах Європарламенту виникли наднаціональні політичні об’єднання, які охоплюють представників партійних сімей, сформованих на підставі генетичних і матеріальних критеріїв. Визначають їх, як правило, як транснаціональні партії.

У сучасному Європарламенті існує загалом 9 т. зв. партійних клубів, однак лише три з них функціонують як позапарламентські міжнародні організації, що мають спільні фінанси, бюрократичний апарат, спільні виборчі стратегії. Ідеться про партії європейських соціалістів, об'єднання ліберальних партій і т. зв. Європейську народну партію – організаційне об'єднання християнсько-демократичних партій.

Однак це не засвідчує наявності універсального явища, хоча воно стосується в основному т. зв. правлячих партій, особливо в тих державах, які розраховують на швидкий вступ до Європейського Союзу. У такий спосіб частково структуралізується політичний конфлікт між угрупованнями, однозначно зорієнтованими на інтеграцію з ЄС, і тими, які скептично ставляться до євроінтеграції. Отже, можна припустити, що такий спосіб інституалізації політичних партій сприяє створенню площини порозуміння між політичними партіями-конкурентами, що містить сильний потенціал поляризації думки електорату, а отже – і щодо формування партійної системи. Поза сумнівом, процеси “європеїзації” політичних партій у цьому регіоні є доконаним фактом.

Оцінюючи зростання тиску “зовнішнього” чинника на зразок моделі політичної партії, важко не помітити, що засадничі причини цього явища потрібно шукати у специфічних умовах розвитку держав регіону. У зв'язку з цим напрошується гіпотеза, що політичні партії почали керуватися стратегією “європеїзації” у тому числі й тому, що, зіштовхуючись із несприятливими для процесу інституалізації “внутрішніми” політичними умовами, завдяки цій стратегії знайшли додаткові шанси на стабілізацію своєї позиції у надзвичайно неструктурізованому середовищі. Розглянемо цю тезу докладніше.

У регіоні Східної і Центральної Європи – низький рівень партійної ідентифікації електорату, унаслідок чого не можна однозначно окреслити відношення “партія – виборець” у категоріях групової ідентичності, як це було на етапі масової демократії. Фактично, процес структуризації політики в Західній Європі спирався на представництво політичними партіями інтересів відповідних груп населення та сегментів електорату. Така можливість є навіть щодо нового середнього класу. Коротко кажучи, суспільні поділи, особливо соціально-економічні, уможливили формування тривалої групової самоідентичності, яка й далі зорганізована політичними партіями.

Процес, який відбувається в цій частині Європи, можемо радше порівняти з механізмом структуризації електорату, який застосовують політичні партії у США (у генетичній фазі). Політичні партії виникли раніше, ніж структура групових інтересів (сформувалися вони на підставі механізмів економічного ринку), тому шукали власну виборчу клієнтелу, апелюючи, фактично, до цілого суспільства. У державах Східної і Центральної Європи т. зв. “реальний соціалізм” зумовив ефект “сплющеного краєвиду” (flattened landscape). Це означає, що існували “фізичні” суспільні групи, але вони не диспонували власною самоідентичністю на рівні політичної конкуренції і в результаті не було можливості виокремити схему самоідентичності як способу організації електорату. Політичні партії змушені були ви-

бирати іншу, а не групову політичну стратегію, тому таку важливу роль в організації електорату відіграв і далі відіграє конфлікт, який стосується минулого (колишні соціально-політичні поділи). Зрештою, нікого не повинен особливо дивувати той факт, що процес вирізнення економічних інтересів – у міру впровадження ринкових реформ – лише розпочався, то швидше мали б домінувати конфлікти ідеологічні й аксіологічні, ніж прагматичні.

Історичні та аксіологічні конфлікти вплинули на поляризацію думки електорату, формуючи принаймні потенційно схильних до лояльності стосовно певної політичної партії чи програмної позиції. Однак більшості електорату властива плинність політичних і партійних преференцій, тому виборчий ринок залишається радше відкритим. Історичні чи аксіологічні конфлікти можуть видатися нетривалими, де генеруються реакції швидше фундаментальні, ніж прагматичні, однаково на рівні масового виборця і на рівні політичної еліти. Тому важко сформуванню стабільний механізм функціонування партійної системи. Кращою може виявитися стратегія формування відповідного суспільно-економічного контексту, який дав би змогу виокремити інтереси в межах економічного ринку. Стратегії, що їх застосовують політичні партії на цьому ринку (наприклад, ринкові реформи, розбудова соціальних функцій держави, охорона зовнішнього сільськогосподарського ринку, обмеження припливу іноземного капіталу), можна трактувати як спосіб формування чи утримання потенційної виборчої клієнтели. Структуризація преференцій електорату, з використанням групових інтересів, є можливою, однак досить складною. Наприклад, реформа економічної системи пришвидшує процес формування нового середнього класу, який більшою мірою сприятиме прагматичній орієнтації в політиці. З цього погляду процес блокування реструктуризації села і ринкових реформ можна трактувати як зацікавленість аграрних партій своєю усталеною виборчою клієнтелою, оскільки зміни можуть започаткувати процес ерозії її підтримки. Однак тут радше йдеться не про формування соціо-політичних поділів на зразок класового.

Якщо говорити про організаційний розвиток політичних партій і про його характер, то багато дає нам зрозуміти спосіб, за допомогою якого вони формувалися і виходили на політичну арену. Критичним пунктом видається започаткування процесу "парламентаризації" політики й завершення досить короткого етапу масової політики. Необхідність участі у виборах і отримання першого досвіду, у тому числі й механізмів формування відповідальних урядів, є чинниками, які пришвидшили процес формування політичних партій. Широкі соціальні організації-рухи, об'єднуючи навколо себе антикомуністичну опозицію, з виникненням процесу "парламентаризації" почали розпадатися, даючи початок існуванню багатьох політичних партій (винятком тут може бути хіба що приклад угорських політичних партій). Цей процес, без сумніву, мав сильні впливи на стиль активності політичних партій і характер формування їхньої організаційної структури. У цих угрупованнях переважала тенденція до домінування парламентської еліти. За класифікацією М. Дюверже, це були партії "зовнішнього походження", у яких основним організаційним рівнем формування був парламентський. Їх сформовано "з

верху до низу”, з тим, однак, застереженням, що найслабшою ланкою залишалася їхня членська база.

По-іншому виникали політичні партії, які продовжували програмно (чи організаційно) правлячі комуністичні партії. Раніше вони були угрупованнями “зовнішнього” походження, беручи за початок відліку появу іншого політичного режиму і відтоді для них розпочався новий етап пристосування до обставин, які змінилися. У деяких державах вони залишилися при владі, не лише гальмуючи процес трансформаційних змін, а й не допускаючи будь-яких внутрішньо-організаційних змін. У цьому разі це були типові владні угруповання. У першій фазі посткомуністичних трансформацій вони, однак, вийшли на політичну арену, володіючи значним досвідом організаційної роботи й особливо бюрократичним апаратом. Процес “парламентаризації” як специфічний метод інституалізації політичних партій означав домінування стратегії, зорієнтованої на державні інститути.

З одного боку, характер електорату, не надто схильного до формування тривалих форм партійної ідентичності, досить скептичного та підозрілого щодо політики та політичних партій, а з іншого – процес “парламентаризації” – це дві групи чинників, які зумовили формування сучасного типу зв'язків між політичними партіями, державою та суспільством. Характер цих зв'язків впливає на спосіб інституалізації політичних партій, які намагаються використовувати оптимальні та можливі в цій ситуації політичні стратегії.

У регіоні Східної і Центральної Європи наявна модель виборчої партії – якщо йдеться про особливості виборчої стратегії. Якщо ж говорити про організаційну структуру, то це, на загал, угруповання, у яких домінує парламентська партія, що має підсистему бюрократичну, яка складається з бюрократичного апарату та групи професійних працівників, що відповідають за певні сфери діяльності. Загалом спостерігаємо виникнення організаційного укладу стратархічного. Домінує “центр”, який створює умови для автономії регіональних організацій, які не беруть участі в поточному процесі прийняття рішень, а розпочинають свою діяльність з початком важливої політичної кампанії чи як спосіб легітимації рішень, прийнятих “згори”. Ці партії мають дуже виражений елітарний характер, у тому числі й ті, які володіють розвиненою членською базою. Елітарний характер організації посилюється тим фактом, що бюрократичні структури партії не стільки слугують координації діяльності локальних організацій, скільки обслуговують парламентську фракцію. Остання, зміцнюючись, дедалі більше віддаляється від рядових членів партії.

З певного погляду політичні партії нагадують модель партії-картелю. Йдеться насамперед про їхню виражену стратегічну орієнтацію на державні структури. З одного боку, вони досить охоче використовують стратегії бюрократичного патронажу, контролюючи процес призначення на відповідні посади в державній адміністрації, а також “політизації” функціонування місцевого самоврядування, з іншого – користуючись ресурсами держави в процесі формування політичної і виборчої самоідентичності (наприклад, використовуючи засоби масової інформації). Стратегію патронажу можна трактувати як один зі способів інституалізації полі-

тичних партій. Процес колонізації публічної адміністрації уможливорює їм, приміром, змогу здобути підтримку груп інтересів через ширше відкриття їм доступу до процесу прийняття рішень. У такий спосіб можна формувати преференції принаймні деяких сегментів електорату, наприклад, через запровадження вигідних для них правових норм. Однак потрібно пам'ятати про те, що особливо в період демократичної трансформації правлячі партії мають значну свободу під час формування правил політичної гри, які детермінують сутність політики, а тому краще від самого початку мати вплив на процес інституалізації політичної системи, що гарантує отримання необхідних дивідендів також і в майбутньому. А вони є і будуть потрібні політичним партіям, особливо тому, що їхній кадровий характер змушує до консолідації партійної еліти.

Однак початкове становище й соціальне середовище в різних країнах є іншим. Країни колишнього Радянського Союзу, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи зіткнулися з новою ситуацією. Перетворення зруйнованого соціалізму на систему демократії, ринкової соціально орієнтованої економіки – цьому процесові досі немає й не було аналогів. Ідеться про зміну системи, а не лише про програму реформ. Така зміна системи отримала назву „соціальної трансформації”. Трансформація означає масштабну перебудову, перетворення та зміну ідей, цінностей, структур та знарядь влади.

Друга група держав перебуває в становищі, яке характеризують поняттями “модернізація” та “демократизація”. Модернізація охоплює ті процеси, які позначають пришвидшені зміни всередині суспільства. Основою цього процесу є поступ суспільства, вже „оснащеного” базовими демократичними елементами. Під демократизацією розуміють не програму формування суспільства, а ідею формування відповідної демократичної політичної системи.

Роль та функції, які виконують політичні партії в політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації, є різними. Якщо сформулювати проблему конкретніше, то її суть – у з'ясуванні того, які завдання мають виконувати політичні партії в системах, у яких самі демократичні структури існують поки що лише частково і консенсус населення за демократію ще слабкий та хиткий? Ці та інші запитання, що впливають з обсягу та контексту тематики, перебувають сьогодні в центрі уваги дослідників політичних партій і партійних систем.

**SOCIAL CHANGES AS A FACTOR OF TRANSFORMATION PARTY-
SYSTEMS OF THE EASTERN AND CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES**

Yuriy Shveda

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1,
L'viv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The article is devoted to the analysis of the social factors change of which in the 90s forced the transformation of systems of the Eastern and Central European countries.

Key words: social environment, party system, transformation, modernization, democratization.

*Стаття надійшла до редакції 11.11.2004
Прийнята до друку 23. 05. 2005*